

**AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA MUSIQA MADANIYATI VA
SAN'ATINING PEDAGOGIK TAHLILI. O'ZBEKISTONNING IBTIDOIY
DAVRI MADANIYATI VA SAN'ATINING TARIXIY ILDIZLARI**

Mirkomilova Nigora

Farg'ona Davlat Universiteti

Magistritura bo'limi II bosqich talabasi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada O'zbekistonning ibtidoiy davri madaniyati va san'atining tarixiy ildizlari atroflicha yoritiladi.

Kalit so'zlar: musiqa, madaniyat, san'at, adabiyot, arxitektura grafika, teatr, ibtidoiy jamoa, ilk paleolit, o'rta paleolit, yuqori paleolit, Qadimgi Xorazm davlati, Obiraxmat Makoni, Qo'tirbuloq, O'rta tosh, Neolit davri, Eneolit. Markaziy Osiyo, So'g'diyona, Zarafshon, Kashkadaryo voxalari

Педагогический анализ музыкальной культуры и искусства во времена
Амира Темура и Темуридов.

Исторические корни культуры и искусства первобытного периода
Узбекистана

АННОТАЦИЯ

В данной статье излагаются исторические корни культуры и искусства первобытного периода Узбекистана.

Ключевые слова: музыка, культура, искусство, литература, архитектура, графика, театр, коренное сообщество, первый палеолит, средний палеолит, Кадимги Хоразм давлати, Обираксмат макони Корирболог, Орта тош, Неолит даври, Энеолит, Марказий Осиё, Со'дияна Зарафшон, Кашкадарьинская лексика.

Pedagogical analysis of music culture and art in the period of
Amir Temur and Timurids.

Historical roots of the culture and art of the primitive period of Uzbekistan

ANNOTATION

In this article, the historical roots of the primitive culture and art of Uzbekistan are covered in detail.

Key words: music, culture, art, literature, architecture, graphics, theater, primitive community, early Paleolithic, Middle Paleolithic, Upper Paleolithic, Ancient Khorezm state, Abirakhmat area, Kotyrbulok, Middle Stone, Neolithic, Eneolithic

Zarafshan, Kashkadarya vokhas of Central Asia to Sogdiya.

KIRISH

O'zbek xalqi-jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga katta xissa qo'shgan eng qadimiy xalqlardan biridir. O'zbekiston hududida qadimdan savdo-hunarmandchilik markazlari va madaniyati uchoqlari bo'lgan. Lekin O'zbekistonning tarixiy-madaniy o'tmishni o'rganish ishlarini mustamlakachilik sharoitida ruslar ya'ni rus olimlari o'rganganlar va topilgan ashyoviy dalillarni o'zlari bilan birga olib ketganlar. Natijada boy madaniyatimiz va ma'naviyatimiz durdonalari bo'lgan barcha assoriy-antiqa narsalarni tashib ketish natijasida mustaqillika erishish jarayonida tariximiz va madaniyatimizni o'rganishda qiyinchiliklarga uchradik.

Xayriyat Prezidentimizni tariximiz va madaniyatimizga bo'lgan e'tiborlari natijasida qiyinchiliklar bilan bo'lsada shu soha mutaxassislarini yuborib o'rganishga muvassar bo'ldik.

Madaniyat o'zi nima? -Jamiyatni va davlatni tarixan muayan taraqqiyot darajasi. Madaniyat - kishilarning biror shakldagi hayoti va faoliyatida hamda ular tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy ya'ni tarixiy manbalarda ifodalanadi.

1. Moddiy manbalar insoniyatni qo'li bilan yaratilgan bo'lib, mehnat qurollari, sopol idishlar, qurol-yaroglar va zebu-ziynat buyumlari kiradi.

2. Ma'naviy (yozma) manbalar esa insoniyatni tafakkuri bilan xosil bo'lib, xalq og'zaki ijodi, ertaklar, dostonlar, qulyozmalar, kitoblar, shuningdek "Avesto", Bexistun koyatosh yozuvlari, zarautsoy qoyatosh rasmlari, mug' tog'iga bitilgan So'g'd yozuvlari (yozuvlarni barchasi), Yunon, Rim, Xitoy manbalari va boshqalar kiradi. Demak, tarixiy manbalarni topish va o'rganish asosida O'zbekiston madaniyati va san'ati tarixi fanini o'rganish imkoniyatiga ega bulamiz.

San'at nima? -Umuman insoniyatni badiiy ijodi. Adabiyot, arxitektura, haykaltaroshlik, rassomlik, grafika, amaliy bezak, musiqa, raks, teatr, kino va inson faoliyatining boshqa turlari kiradi.

Adabiyot- arabcha so'z bo'lib, yozma asarlar majmuasidir, shu bilan birga adabiyot san'at xodisasi bo'lib, suz san'atidir.

Arxitektura - yunoncha suz bo'lib, me'morchilikdir. Kishilar hayoti va faoliyati uchun zarur moddiy batartib muhitni vujudga keltiruvchi bino va inshootlarni loyixalash va ko'rish san'ati.

Haykaltaroshlik-tasviriy san'at turi bo'lib, tasvirni qattiq va plastik materiallarga shakl berish bilan gavdalantiradi. Asosan, inson, jonivorlar va tabiat aks ettiriladi.

Tasviriy san'at-plastik san'at sohasi bo'lib, rassomchilik, haykaltaroshlik va grafikani o'z ichiga oladi.

Rassomchilik-bo‘yoq bilan yuzaga yoki materialga ishlanadigan tasviriy san’at turi. Bunda vokelik badiiy ifodalaniladi, talqin etiladi va tomoshabinlar ongiga ta’sir etadi.

Grafika - yunoncha suz bo‘lib, tasviriy san’at turi, rasm san’atiga asoslangan.

Amaliy bezak-ijtimoiy va shaxsiy turmushda amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan badiiy buyumlar tayyorlashni ishlash. Bunda metal, yog‘och, keramika, shisha, gazlamani ishlashda kullaniladi.

Markaziy Osiyo jahon sivilizatsiya beshigi hisoblanadi. Hunarmandchilik tavar ayri boshlash va savdo-sotiq munosabatlarini rivojlanishi davlatchiligimiz rivojlanishida muhim omil hisoblangan ya’ni

1) hunarmandchilikni dehqonchilikdan ajralib chiqishi natijasida aholi manzilgoxlarida hunarmandchilik bilan shugallanuvchi aholini tuplanib borishi.

2) Jamiyatda tabakalanish jarayonini kuchayishi boshqaruv tizimini murakkablashib borishi.

3) Aloqa munosabatlari savdo-sotikni rivoji pul vazifasini bajaruvchi qimmatbaho toshlarni (lojuvard, lozirit), fil suyaklarini zargarlik buyumlarining rivojlanishi.

4) Aholini bosqinchilardan ximoya kilish maqsadida mudofa inshoatlarni qurilishi.

NATIJA

Demak yuqoridagi shart-sharoitlardan kelib chiqqan ilk davlatlarni quyidagi rivojlanish bosqichlarini ko‘rsatish mumkin.

I. Shahar- davlatlar bundan 3,500-4000 yil avval paydo bo‘lib bular bir-birlaridan tog`, dengiz va chullar bilan ajralib turgan. Bunday chegaralangan davlatlar "Nomlar" deb yuritilgan. Bularda Alloxga bagishlab qurilgan ibodat xonalar bo‘lgan. Bular nomozgoxtepa, oltintepa yodgorliklaridir.

Oltintepa ibodat xonasi 4 zinopayali va minorali bo‘lgan, balandligi 12 metr. Bu yerdan muxr haykalchalar memorchilik usullari, oltindan yasalgan buri va xukiz boshlari topilgan.

II. Podsholiklar yani hududiy davlatlar bularga katta xorazm va Baqtriya va boshqa davlatlarni aytish mumkin.

III. Imperiya davlatlari. Bular yagona davlatga zurlik bilan biriktirilgan hududlar. Bular Ahamoniylar imperiyasi va A . Makedonskiy imperiyalaridir.

Davlatchilikni shakllanish jarayoni turli hududlarda turli davlatlarda: tabiat, iklim, yer unumdorligi kabi xususiyatlar natijasida shakllanadi. Shuning uchun davlat mil.avv IV-III ming yilliklarda misr va shumerda, keyin bronza davri oxirlarida makkaziy osiyoda ilk davlatchilik shakllangan. Baqtriya davlati : O‘zbekistonning janubiy (surxon vodiysi) Afgoniston shimoli va Tojikistonning janubiy hududlarini tashqil etgan. Bu yerda Qadimiy Termiz, Zartepa, Dalvarzintepa yodgorliklari topilgan. Denov yonidan Bugacheknovni tadmik kilishga katta saroy topilgan mil.avv. 2-1

asrlarga oid saroyni ayvoni va zari loydan ishlangan va haykal devoriy rasmlar bilan bezatilgan kazish natijasida bu yerda ot ustidagi suvoriylar, muzikachilar, gulchambar takkan haykallar topilgan. Janubiy Tojikiston hududidan Tulxor, Karajar, Arixto yodgorliklari topilib urganganda Baqtriya madaniyati va san'ti yuksak ekanligini ko'rsatadi. Baqtriya davlat saroyida musiqa marosimi kundalik turmushda katta rol uynagan. Tekshirishlar natijasida Baqtriyadan Grek-Baqtriya tangalari: Ung tomonidan podshox surati, orkasida hudo yoki podshox xomiysini suratlari bitilgan. Tangalar badiiy madaniyatning rivojlanishidan guvoxlik beradi. Mil.avv. Baqtriyaning Begran shahrida fil suyagiga ishlangan san'at asarlari, Janubiy Baqtriyadan (Tillatepadan 2500 ta) oltindan ishlangan san'at asari. Dalvarzintepadan 34 kg tilladan ishlangan 115 dona san'at asarlari topilgan. Bu tangalar mil.avv. III-II asrlarda Diodot, Yevtidem, Demetriy va Yevkradit davrlarda suqilgan. Tojikistonning kupodiyon bekligidan topilgan 180 ta oltin buyum (Amudaryo xazinasi)ning topilishi ham Qadimgi Baqtriya davlati madaniyati va san'atining rivojlanganligini ko'rsatuvchi dalildir. Tarixiy manbalarda Baqtriya 1000 shaharli mamlakat deb tilga olinadi.

So'g'diyonaga Zarafshon, Kashkadaryo voxalari kirgan, markazi Afrosiyob (Samarqand) bo'lgan. Mil.avv. VI-IV asrlarda Uzunkir, Yerkurgon, Daratepa, Sang'irtepa, Lolazor, Xo'ja-Bo'ston, Afrosiyob, Qorovultepa, Qo'rg'oncha kabi madaniy yodgorliklar bo'lgan. So'g'diyonaning 2-poytaxti Yerkurgon (Kashkadaryo) bo'lgan, uning baland minorasi, 2 ta darvozasi bo'lib, birinchi darvozasi shimoli-sharkda Zarafshonning urta qismiga boradigan, ikkinchi darvozasi - janubi-sharkda Sharkiy Kashkadaryo tomonga boradigan darvozalar bo'lgan. So'g'diyona hayotida dehqonchilik sun'iy sugorishga asoslangan bo'lib, asosiy urinni egallagan. Politimet (Zarafshon) daryosi So'g'diyonaning katta suv manbai bo'lgan. Hatto Suza saroyini ko'rishda lojuvard va qimmatbaho toshlar So'g'diyonadan olib borilgan. So'g'dliklar Baqtriyaliklar bilan deyarli bir xil kiyim kiyganlar. Tanalariga yopishib turgan belbogli (kamarli) bo'lib, boshlarida doira shaklidagi duppi (kulox) hamda tor va uzun lozima kiyganlar va etiklarini kunjiga tikib kuyganlar. Afrosiyobdan shoxning tasviri tushirilgan tosh muxr topilgan.

Xorazmda dastlab mil.avv. V-III ming yilliklarga xos bo'lgan "Kaltaminor madaniyati" mavjud bo'lib, ovchilar va balikchilar yashagan. Buning muhim yodgorligi Jonbos-4 bo'lgan, bunda chayla uylar bo'lgan, 100-120 kishi yashagan. Mil.avv. II ming yillikning 2-yarmida (jez davrida) Xorazmda Tozabogyob madaniyati bo'lgan. Bu yerda metall kuyish texnikasi yuksak bo'lgan. Yassi (tuvaksimon) tubli chizma, boshoksimon nakshlangan idishlar topilgan. Tozabog'yob madaniyatiga tegishli Onka-5, Qavat-3, Ko'kcha-3 manzilgohlari topilgan. Xorazmda so'nggi jez va ilk temir davriga oid Suvyorgon (mil.avv. 2 ming yillikka xos) madaniyati mavjud. Suvyorgon madaniyati aholisi yog'och ustunli, to'g'ri burchakli chaylalarda yashaganlar. Mayda mehnat qurollari yasaganlar.

Mil.avv. 1 ming yillik boshlari xos bo'lgan Amirobod madaniyati mavjud. Bunda odamlar yarmi yertula uylarda yashaganlar. Sugorish tarmoklari yaxshi rivojlangan. Xorazmda mil.avv. IV-III asrlarda qal'alar qurilishi kengaygan. Jonbosqal'a mil.avv. IV asrga oid bo'lib, to'g'ri turtburchak shaklida qurilgan, qal'a devorining kalinligi 5 m, balandiligi 10 m bo'lgan, qal'aning shimolida ibodatxona bo'lgan. Kuykirilgan qal'a - aylana shaklida bo'lib, 9 ta minorasi bo'lgan, qal'a markazida silindr shaklida joy bo'lib, bu yerdan sayyoralarni kuzatganlar. Qal'adan mil.avv. III-II asrlarda oid qadimgi Xorazmning (oromiy) tush bilan yozilgan yozuvlari topilgan.

Xorazmda 4 ta Tuproqqal'a bo'lgan:

1. Shovot tumanida aylana shaklida qurilgan, 4 ga maydonni egallagan, mudofaa devori bilan uralgan, 24 ta burji (chukkisi, minorasi) bo'lib, mil.avv. IV-III asrlarga oiddir.

2. Xiva tumanida, shaharning 17 km shimoli-garbida turtburchak shaklda qurilgan bo'lib, mil.avv. IV-III asrlarga oiddir.

3. Ellikqal'a tumanida 17,5 ga maydonni egallagan, turtburchak shaklida qurilgan, 2 katorli paxsa devor bilan uralgan. Saroyida podsho zali askar zali, bugular zali bo'lgan. Teri va yog'ochga bitilgan 120 ga yaqin Xorazm yozuvi topilgan. Qal'a milodiy III arga oid bo'lgan.

4. Yangiarik tumanida maydoni 0,6 ga bo'lib, turtburchak shaklida qurilgan, mil.avv. IV-II asrlarga oid bo'lgan.

Demak, Qadimgi Xorazm davlatida qal'alar kup bo'lib, jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotida katta o'rin egallagan. 2000 yil 10-12 oktabrda Ellikqal'ada Xorazm sivilizatsiyasiga bagishlangan anjuman bo'lib, O'zbekistonlik olimlar Avstraliya va Rossiya olimlari bilan 1994 yoyildan beri tekshirish ishlari olib borib, Okjahon va Toshxirmon qal'alarini o'rgandilar.

Okjahon qal'a mil.avv. IV-III asrlarga oid bo'lib, maydoni 11 ga, ikki kavatli devor bilan uralgan, Deshonqal'a va Ichonqal'adan iborat bo'lgan. Toshxirmon qal'a esa mil.avv. V asrga oid bo'lgan. Mudofaa devorlari kunguralar bilan mustahkamlangan.

Marg'iyona - Mouru davlati. Turkmanistonning Marv viloyati hududi. Marg'iyonada sug'orma dehqonchilik rivojlangan. Uzumzor mamlakat bo'lgan.

Parfiya davlati - Turkmanistonning Ashxobot viloyati, unga yaqin bo'lgan shimoli-sharkiy Eron yerlari kirgan. Parfiya madaniyati Nisodan topilgan xujjatlardan xam ma'lum. Oromiy tilidagi yozuvlar topilgan. Niso Parfiyaning poytaxti bo'lgan.

Qang' davlati. Mil.avv. III asr boshlarida paydo bo'lgan. Sirdaryoning urta okimidagi yerlar, Toshkent voxasi va unga tutash tog va chul zonalari kirgan. Qang' davlati yodgorliklari Junarik buyidan, Kovunchi tepadan, Choshtepa, Toshkent voxasi tepaliklaridan topilgan. Kovunchi madaniyatida mil.avv. II asr - milodiy VI asr

boshlariga xos bo'lgan daxmalar, nauslar topilgan. Dovon davlati - qishloq xujaligi taraqqiy qilgan mamlakat bo'lgan. Uzumchiligi rivojlangan. Katta sopol idishlarda vino saqlaganlar. Aholisi ot ustida turib kamon otishga moxir bo'lgan. Dovon samoviy otlari bilan mashhur bo'lgan. Fargona madaniyati Sho'rabashad av Uchqo'rg'on yodgorliklaridan topilgan topilmalardan ma'lumdir. Shurabashad 70 ga maydonni egallagan, dehqonchilik va uzumchilik rivojlangan. Demak, qadimgi (mil.avv. VI-IV asrlarda) O'rta Osiyo madaniyatida ikkita yunalish bo'lgan:

1) Kuchmanchi muhit bilan bog'liq bo'lib, "hayvon uslubi" deb yuritilgan. Bunda xanjarlarning dastasiga, ot anjomlariga turli hayvonlarning tasviri tushirilgan.

2) O'troq hayot bilan bog'liq bo'lgan madaniyat. Bu ko'proq "Amudaryo xazinasi" nomi bilan mashhur bo'lgan yodgorliklarda uz aksini topgan. Bu san'at buyumlarida koxinlarning oltin va kumushdan ishlangan haykalchalari, oltindan yasalgan 2 gildirakdi arvalar, hayvonlarning haykalchalari topilgan. Bu esa zargarlik san'atini rivojlanganligini ko'rsatadi. Ular katorida turt oyokli, kulokli va kanotli sherni tasviri tushirilgan mangallar, uch oyokli, turt kulokli mongol yonida 4 ta tog echkisining haykali ishlangan jez kozonlar va kuppina san'at buyumlari Katta Fargona kanalini ko'rish paytida topilgan.

Musiqqa san'ati mehnat jarayonida paydo bo'lgan. Ashula ham asli vaqlida chiqadigan ovozlardan va odamning harakatdagi ritmik bilan chambarchas bog'liq holda paydo bo'lgan, ya'ni ashula dastlab litmga solingan nuqtadan iborat bo'lgan. Uning eng dastlabki soda shakli regitativ ko'rinish kasb etgan. Demak, ibtidoiy qo'shiqdagi asusiy narsa ritmdir, shuning uchun ham sodda qo'shiqlarning so'zlari ko'pincha ayrim tovush va so'zlarni qayta-qayta takrorlashdan iboratdir. Kuy esa birmuncha keyinroq paydo bo'lgan. Ibtidoiy davrda cholg'u asboblari unchalik rivojlanmagan, eng qadimgi musiqa asboblarning barcha turlari - urib chalinadigan, puflab chalinadigan, keyinchalik simlik (kamon yoyining tebranishiga asoslangan holda paydo bo'lgan) musiqa asboblari vaqtlar o'tishi natijasida vujudga kela borgan. Raqs san'atining paydo bo'lishi ham o'ziga xos xususiyatga ega. Sodda raqs faqat gimnastika xarakteriga ekanligiga hech shubha yo'q. Ovg'a yoki boshqa bir qabila ustiga yin ish oldidan tushiladigan raqslar jismoniy tarbiya va mashq yoki o'ziga xos ichki junbushga kelish yo bo'lmasa qo'zg'alish xarakteriga bo'lgan. Shuningdek ibtidoiy raqslar afsungarlik va totemistic liisavvnlr bilan ham bog'liq bo'lgan. Raqs tushganda ashula yoki imiskla chalinadi. Ko'p qabilalarning tilida ashula va raqs bir so'z bilan il'odalanadi. Madlen davriga oid bo'lgan suratlarda raqs kiyimi kivgau va raqs tushib turgan odamlarning tasviriari uchrab turadi. Demak, raqs yuqori paleolit davridayoq vujudga kelgan.

Sodda raqsdan san'atning yana bir turi - drama kelib chiqishi haqiqatdan ham, qoloq qabilalarning raqsleri ko'pincha chinakam tasviriy mazmunga ega va pantomima - so'zsiz drama san'atining ilk shakllarini ifodalaydi. Ko'pgina xalqlarda ekishdan tortib

to yig‘imterimgacha bo‘lgan butun dehqonchilik jarayonini ifodalovchi ashulalarga cholg‘u asboblari jo‘r bo‘ladi. Shu bilan birga raqs tushilib, o‘sha jarayonlar dramatik ravishda ifodalanadi.

Ibtidoiy davrda og‘zaki ijodiy-folklor (inglizcha, folk - xalq,- ijodiyot so‘zidan olingan) keng rivojlangan. Uning engdastlabki turi o‘tinish haqidagi rivoyatlar hisoblangan. Ertak alohida rivojlangan bo‘lsa. doston, topishmoq maqollar birm uncha keyinroq - inson miyasining keyingi taraqqiyoti mahsulidir.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ma‘naviy madaniyatning turli-tuman elementlari kishilik jamiyati moddiy hayotining taraqqiyotiga bevosita bog‘liq bo‘lib, ishlab chiqarish kuchlarining rivoji va tabiat hodisalariga bo‘lgan munosabatlarning chuqurlashuviga bevosita bog‘liq bo‘lgan. Kishilarning moddiy ehtiyojining oshishi natijasida mehnat unumdorligini oshirishga bo‘lgan intilish hamda shu paytgacha jumboq bo‘lib turgan tabiat hodisalarining asl mohiyatini ochishga bo‘lgan urinishlar ma‘naviy madaniyati tashkil etuvchi turli xil elementlarning vujudga kelishiga sabab bo‘lgan.

ADABIYOTLAR

1. 2017-2021 yillar O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi.
2. Mirziyoyev SH Buyuk kelajagimizni mard va oliyanob xalqimiz bilan birga quramiz. T.: O‘zbekiston, 2017
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. T.: O‘zbekiston 2018
4. Yoshlarni ma‘naviyatini yuksaltirish va ulaning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish bo‘yicha 5 ta muhim tashabbus.
5. Yoshlarni ma‘naviyatini yuksaltirish va ulaning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish bo‘yicha 5 ta muhim tashabbus.
6. Karimov I.Yuksak ma‘naviyat - yengilmas kuch. T.: Ma‘naviyat, 2008
7. I.A.Karimov. Barkamol avlod orzusi. T.: O‘zbekiston. 2000.
8. I.A.Karimov. Yuksak ma‘naviyat – yengilmas kuch. T.: Ma‘naviyat. 2000
9. O‘zbekiston Respublikasining “Ta‘lim to‘g‘risida”gi qonuni va “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”. T.: -Ma‘rifat. 1997
10. Alisher Navoiy. Tanlangan asarlar. Jild III. 1948y
11. “Ma‘rif va madaniyat” jurnali. Baku. 1923 y. N 8.